

Válasz az opponensi véleményekre

Nagyon köszönöm mindhárom opponensem, Dr. Csepeli György, Dr. Kovács Judit és Dr. Örkény Antal professzorok munkáját, értékes szakmai felvetéseiket és kérdéseiket, elismerő és kritikai megállapításait. Az opponensek munkáját azért is nagyon köszönöm, mert a jelen disszertáció esetében maga a disszertáció pusztá végigolvasása is komoly munkát igényelt, mivel az közel 500 oldal, a táblázatokkal és az irodalomjegyzékkel együtt pedig összesen 578 oldal. Nagyon hálás vagyok opponenseimnek, hogy elvégezték ezt a hatalmas munkát és nem csak elolvasták a művet, hanem értően végiggondolták az abban felvetett kérdéseket, kiemelték az értékes vonásokat és további gondolkodásra és kutatásra késztető megállapításokat tettek. A megfogalmazott észrevételekre a Doktori Tanács ajánlását követve összevontan válaszolok.

Elsőként egy olyan felvetés megválaszolásával kezdeném, amely mind Csepeli György, mind pedig Örkény Antal professzor opponensi véleményében megjelenik, és ez a disszertációban bemutatott vizsgálatok reprezentativitásának a kérdése; másképp fogalmazva az, hogy mennyire lehet és milyen tágassággal általánosítani a nem reprezentatív mintán született pszichológiai kutatások eredményeit, és mennyire használhatók ezek a kutatások a kulturális összehasonlító pszichológiai vizsgálatokban. Mindkét opponens nagyon fontos és sokat vitatott kérdést vet fel ezzel, amely számos kutatót késztetett arra, hogy megnyugtató választ tudjanak adni a kérdésre. Mivel ez a felvetés a disszertáció egyik lényegét érinti, válaszomban igyekszem részletesen kitérni arra, hogy miért tekintem adataimat és vizsgálatomat az adott mintákon túlmutató értékűnek.

A kísérleti pszichológia és a kísérleti szociálpszichológia döntő részben kényelmi mintavétellel (convenience sampling) dolgozik (Howitt & Cramer, 2005). A mögöttes meggyőződés az, hogy minden emberi lény egy globális emberi populáció tagja, ezért a kvázi véletlenszerűen összeállított csoporttal végzett vizsgálat által feltárt összefüggések korlátok nélkül általánosíthatóak. Steven Heine (University of British Columbia) a *Cultural Psychology* (2012) tankönyv szerzője a kulturális összehasonlító kutatások módszertanáról írott fejezetében (118.old) azt írja, hogy a tankönyvben bemutatott (vagyis bizonyos mértékig "kodifikált") kulturális összehasonlító vizsgálatok ugyancsak döntő többsége egyetemista kényelmi mintán született.

Boehnke és munkatársai (2011) átnézték a *Journal of Cross-Cultural Psychology* (JCCP) 1996 – 2005 közötti összes számát, és azt találták, hogy az összes vizsgálat 56 százaléka kényelmi mintaválasztást alkalmazott, vagyis nem célzottat és nem reprezentatívot. A JCCP a szociálpszichológiai folyóiratok között az elmúlt évtizedekben többnyire az első 10 között helyezkedett el a rangsorban. Mi magunk is elvégeztünk egy ennél kisebb volumenű, de időben közelebbi elemzést. A JCCP 2013 novemberétől 2014 májusáig összesen 6 számának publikációit tekintettük át. A bemutatott vizsgálatok mindössze 28%-a dolgozott reprezentatív mintával, és ezek a kutatások tipikusan a nagy volumenű

nemzetközi kutatási adatok (pl. European Social Survey) másodelemzésein alapultak. A vizsgálatok fele egyetemista populáción született, kényelmi mintavétellel.

A bemutatott kulturális összehasonlító kutatásaimban alkalmazott szorosabban (asszociációs vizsgálat) illetve „lazán” illesztett minták (középiskolás magyar és kínai résztvevők) tehát megfelelnek a kulturális pszichológiai kutatások főáramának.

Mindkét opponens felveti, hogy a nem reprezentatív mintán végzett kulturális összehasonlító kutatás nem képes tekintetbe venni az adott társadalmak rétegzettségét, ezért az adatok kiterjeszthetősége kérdéses. A reprezentatív minták és a kényelmi minták validitásának az összehasonlítására számos vizsgálat született. Közülük kettőt szeretnék megemlíteni. Az egyik legmeggyőzőbb Straus (2009) a *Cross-Cultural Research* folyóiratban megjelent kutatása. Tanulmánya empirikus úton támasztja alá, hogy a kulturális összehasonlító kutatásokra jellemző, kényelmi módon gyűjtött nem-reprezentatív adatokból lehetséges a teljes populációra vonatkozó állításokat tenni. A szerző ehhez az *International Dating Violence Study* (IDVS) 32 országban felvett, nem-reprezentatív egyetemi mintán alapuló adatait használta fel. A külső validitás meghatározása céljából az IDVS egyes alsókérdés által mért konstruktumokat összevetették az adott konstruktumot az adott országban (direkten vagy indirekten) mérő reprezentatív minták eredményeivel. A szerzők azt találták, hogy az átlagos *Spearman-rangkorreláció* a nem-reprezentatív és a reprezentatív mintán kapott eredmények között 0.51 volt, ami igen magasnak számít társadalomtudományi kutatások esetében. Noha a nem-reprezentatív minták alapján nem lehet egy jelenség prevalenciáját egy adott kultúrán belül meghatározni, a kultúra hatását a vizsgált jelenségre a tanulmány szerint érvényesen mérhetjük nem-reprezentatív mintán is. A szerzők a „national context effect”-tel magyarázzák az eredményeket, ami egyszerűen csak annyit tesz, hogy a nemzeti és kulturális hovatartozás hatással van a gondolkodás- és viselkedésmódjára az állampolgároknak, származzanak akármelyik szektorából is a populációnak.

A másik Flere és Slavic (2008) vizsgálata, akik a European Value Survey (reprezentatív mintán felvett) adataiból választottak 4 pszichológiailag releváns mutatót (pl. posztmaterialista index), és ezeket hasonlították össze 23 ország diák mintáin felvett adatokkal (egy-egy országból mindössze 50 diák adatait használták, akiket viszont random módon választottak ki). Azt találták, hogy a diák mintákból nyert eredmények kellő óvatossággal kezelve jó indikátorai a teljes nemzetre vonatkozó mutatóknak. A diák minta és a nemzeti minta átlagai közötti korrelációk a következőképpen alakultak: .844; .893; .875; .924. A négy index két mintán mért átlagértékei nagyon hasonlóak voltak. A diák mintán mért változók közötti korreláció iránya minden esetben jelezte, hogy milyen irányú összefüggés várható a nemzeti mintán. Ha egy diák mintán szignifikáns korrelációt találtak két változó között, az azt jelezte, hogy nem lesz szignifikáns ellentétes irányú korreláció közöttük a reprezentatív mintán.

Minkov és Hofstede (2013) a nemzeti reprezentatív minták és az – általam is alkalmazott – úgynevezett illesztett minták (matched samples) használatát tárgyalják legújabb könyvükben. Az illesztett minta esetén a minta tagjai a legfőbb demográfiai vagy

pszichológiai mutatóik mentén (attól függően, mi a vizsgálat célja) megfelelnek egymásnak (pl. városi középiskolások azonos évfolyamokról mindegyik résztvevő országban vagy közgazdász hallgatók közel hasonló státuszú egyetemeken a résztvevő országokban stb.). Minkov és Hofstede – az utóbbi egyébként a világhírű IBM dolgozókkal zajló vizsgálatában ugyancsak lazán illesztett mintákkal dolgozott – az illesztett minták kulturális összehasonlító pszichológiai vizsgálatokban alkalmazott elsőprő többségű gyakorlata mellett érvel. Egyrészt a reprezentatív minták sokkal költségesebbek, másrészt meggyőző bizonyítékok szólnak még a lazán illesztett mintákkal végzett vizsgálatok validitása mellett is. Számos klasszikusnak számító kulturális összehasonlító vizsgálatot említenek, ezek között a doktori disszertációmban sokszor hivatkoztam, nemzetközileg mind szociológusok, mind közgazdászok által elismert GLOBE Study-t (House et al, 2004), amelyben kizárólag vállalati középvezetőkkel dolgoztak. A GLOBE Study-t ha érte, nem a mintaválasztásért érte kritika. Másik érvük az, hogy számos összehasonlító vizsgálatban az eredményeket nemcsak kulturális különbségek, hanem számos más mutató befolyásolhatja. Az illesztett minta ki tudja küszöbölni a nem kulturális faktorok hatását.

Ugyanakkor természetesen a gondosan illesztett minták sem garantálnak azonosságot különböző kultúrák között. Az egyik országban nagyon nehéz felvételt nyerni az egyetemre, és ha sikerül, az komoly, elit státuszt jelent, míg egy másik országban szinte mindenki, aki középiskolát végez, bejuthat valamiféle egyetemre. Ebben az esetben lazán az „egyetemista” populáció összehasonlítása valójában sok tekintetben különböző csoportok összehasonlítása lesz. A reprezentatív minták kulturális összehasonlító vizsgálatokban történő használata viszont egy másik kérdést vet fel: ha például egy alapvetően agrártársadalmat hasonlítunk össze egy fejlett ipari országgal, és mondjuk reprezentatív mintákat hasonlítunk össze, akkor a különbségek például az értékekben vagy akár a doktori disszertációban vizsgált versengés tekintetében nem biztos, hogy a kulturális faktoroknak, hanem a társadalom teljesen eltérő rétegzettségének tudatuk be.

Az *Annual Review of Sociology*-ban Davidov és munkatársai (Davidov és mtsi, 2014) amellett érvelnek, hogy sokszor célszerűbb egymásnak megfeleltetett alminták összevetése az egyes vizsgálatok során, hiszen máskülönben nem a kultúrák, hanem a társadalmak közötti különbségeket prezentálnánk. Ha például egy svédországi reprezentatív mintát egy bulgáriai reprezentatív mintával vetünk össze, akkor a két ország közötti különbség lehet, hogy annak lesz köszönhető, hogy Bulgáriában kevésbé iskolázottak az emberek, alacsonyabb az életszínvonal, ugyanakkor kevésbé heterogén a társadalom, vagyis kevesebb a bevándorló. A jelen disszertációban Csepeli György által említett, célzottan a kínai, tiandzsini, fejlett urbánus környezetben élő középiskolások összevetése a magyar budapesti fejlett urbánus környezetben élő középiskolásokkal éppen ezen társadalmi hatások kiküszöbölésére tesz kísérletet.

A nagyobb általánosíthatóság elérése érdekében Heine (2012) azt javasolja, hogy egy adott kultúrán belül több csoporttal végezzék el az összehasonlító vizsgálatot (pl. egyetemistákkal, középiskolásokkal, meghatározott foglalkozási csoportokkal, különböző életkori csoportokkal). Ha egy adott kultúrán belül különböző csoportok azonos módon strukturálnak, illetve percipiálnak jelenségeket, az újabb bizonyítéka az egyes kényelmi

minták eredményeinek a külső validitására. Korábbi vizsgálataimban magyar középiskolásokat, egyetemistákat és tanárokat kérdeztem meg arról, hogy milyennek látják a versengés szerepét a magyar társadalomban (Fülöp, 1998, 2001). A magyar válaszokat japán, amerikai és kanadai válaszokkal hasonlítottam össze. Mindhárom magyar minta esetében a magyar válaszadók látták a legnegatívabban a versengés társadalomban betöltött szerepét, és ők számoltak be a leginkább az immorális versengés jelenlétéről, a válaszok struktúrája mindhárom csoportban megegyezett. A jelen disszertációban megvizsgáltuk magyar középiskolások (351 fő) és magyar egyetemisták (280 fő, Csepeli György valószínűleg véletlenül írta a 100 fős mintát opponensi véleményében) körében a győzelemre és a vesztesre adott válaszokat. A két eltérő társadalmi szerepben lévő és életkorú csoport esetében a legtöbb reakciómintázat konstruktum ekvivalensnek, a közöttük lévő kapcsolat pedig funkcionálisan ekvivalensnek bizonyult, vagyis a győzelemre és a vesztesre adott érzelmi és viselkedési reakciók azonos társadalom – bizonyos értelemben random módon kiválasztott csoportjai – esetében azonos pszichológiai módon „viselkednek”.

Nagyon köszönöm Csepeli György és Örkény Antal professzoroknak ezt a felvetését, amely lehetőséget adott ennek a lényeges módszertani kérdésnek az alapos körüljárására.

Csepeli György egy másik átfogó módszertani megfontolást említ a disszertációban szereplő kutatásokkal kapcsolatban, mégpedig azt, hogy a versengés kulturális konstrukciójának megalkotásában az is akadályozó lehet, hogy a például a magyar adatok különböző módszerekkel születtek, vannak közöttük kvantitatív és kvalitatív adatok. Tisztelettel, de amellett érvelnék, hogy ez a bemutatott kutatások egyik értéke. Egy adott jelenség jobb megértéséhez vezet a trianguláció, vagyis az, hogy azt különböző módszerekkel közelítjük meg. Ha a nagyon különböző módszerekkel elvégzett vizsgálatok eredményei azonos irányba mutatnak, az éppen az egyes vizsgálatok validitását erősítheti. A különböző módszerek egyben más-más szintjén képesek megragadni ugyanazt a jelenséget és lehetővé teszik azok komplexebb megértését. A kutatási módszerek csak többé-kevésbé tökéletes eszközök a jelenség megismeréséhez. A különböző módszerek az egyes módszerek meglévő korlátainak a kiküszöbölésére is alkalmasak.

A továbbiakban az opponensi véleményekre a disszertáció fejezeteinek megfelelően válaszolok.

Az első fejezetet mindhárom opponensem jól felépítettnek és tartalmasnak tekinti.

Fontos elméleti kérdést vet fel Kovács Judit a társas értékorientáció és a versengés és együttműködés kérdésével kapcsolatosan. Hangsúlyozza, hogy a társas értékorientáció vizsgálatokat hagyományosan elsősorban olyan specifikus helyzetekben értelmezték, amikor nincs lehetőség egyszerre együttműködni (a másik érdekeit tekintetbe venni) és versengeni (a saját érdeket tekintetbe venni), vagy az egyiket, vagy másikat választani kell. Ugyanakkor a megismételt választások már különböző mintázatokra adnak lehetőséget, ami lehetővé teszi a kevert stratégiák megjelenését, és azok hosszú távú hatásának az elemzését. A társas érték-orientáció vizsgálatok ezzel túllépnek a versengés

és együttműködés dichotóm felfogásán. A dichotómia csak az egyszeri választásokra vonatkozik. Ezzel az állítással nem vitatkoznék, egyetértek vele. Az alkalmazott papírceruza és kísérleti módszerek azonban ezt a dinamikát elsősorban dichotóm választások sorozatában tudják megragadni, s nem érzékenyek azokra a lehetőségekre, amelyek szimultán tartalmazzák az együttműködő és versengő szempontokat (lásd. a 40. oldal a disszertációban).

Köszönöm, Kovács Juditnak, hogy felhívta a figyelmemet Pruitt és Rubin (1986) kettős-érdek elméletére, amely lényegileg azt fogalmazza meg, amit az általam is hivatkozott Patricia Hawley (1999) erőforráskontroll elméletében dupla stratégiának nevez, nevezetesen azt, hogy a legsikeresebb stratégia az, ha az együttműködő stratégia meg nem alkuvással és a saját érdek párhuzamos képviselésével jár együtt. De Dreu és munkatársai (2000) vizsgálata pedig az érdekegyeztető tárgyalások esetében is megerősíti az együttműködés és versengés nem poláris ellentétekként való felfogását.

Mindhárom opponensem megállapítja, hogy a disszertáció második fejezete, amely a magyarországi kulturális összehasonlító kutatások történetét és magukat a kutatásokat összegzi, kihagyható lett volna, nem feltétlenül szükséges a disszertáció fő logikai vonala szempontjából. Utólagosan egyet kell, hogy értek bírálóimmal, valóban elhagyható lett volna ez a fejezet. A korábban e tárgyban megjelent, kevésbé átfogó írásom már lehetővé tette hazai kutatók számára, hogy megismerjék a kulturális összehasonlító vizsgálatok történetét és tartalmát. Annak, hogy ez az összefoglaló elemzés egy kiterjesztett fejezet formájában mégis szerepeljen ebben a munkában is, az volt a célja, amit Örkény Antal opponensi véleményében maga is megfogalmaz; vagyis hogy a disszertációban bemutatott, a versengésre vonatkozó – szándékosan – különböző módszertannal végzett kutatásaimnak megmutassam a hazai előzményeit. Azt a tudományterületi kontextust, amelybe illeszkednek; azt, hogy vannak-e hasonló módszerességgel kutatott területek (pl. Kozéki Béla motiváció kutatásai); azt, hogy milyen társadalmi-politikai változások voltak azok, amelyek lehetővé tették, hogy a versengést kulturális összehasonlításban Kelet-Ázsiától Észak-Amerikáig kutathassam. Elnézést kérek, opponenseimtől, hogy ez a fejezet hozzájárult a disszertáció túlméretezettségéhez, és köszönöm Örkény Antalnak, hogy megértette a fejezet jelenlétére vonatkozó döntésem indokait.

Ezzel a fejezettel kapcsolatosan Csepeli György azt írja, hogy sokan mások is szerepelhetek volna a kulturális összehasonlító kutatások ismertetésében. Tökéletesen egyet értek vele. Ha nem szorítkoztam volna a fejezetben felsorolt folyóiratokra (51. oldal), amelyeket szándékom és legjobb tudásom szerint kimerítően feldolgoztam, és ha nem döntök úgy, hogy a nemzeti sztereotípiákra vonatkozó kutatásokat például nem sorolom (ez definíció kérdése lehet) a kulturális pszichológiai kutatások közé, akkor valóban sokkal több munkát kellett/lehetett volna feldolgozni.

Nagyon hálás vagyok ugyanakkor Csepeli Györgynek azért, mert felhívta a figyelmemet Hankiss Elemér magyar-amerikai értékkutatásaira, amelyeknek a részletes eredményei a Szociológiai Kutató Intézet belső Műhelytanulmányai keretében jelentek meg 1983-ban. Ez a vizsgálat valóban további értelmezési keretet jelenthet a kutatási eredményeimnek a magyar társadalomra vonatkozó következtetéseiben.

A harmadik fejezet a versengéssel kapcsolatos kulturális összehasonlító vizsgálatok rövid összefoglalása, elsősorban azok módszertanát helyezve a fókuszba. Egyetértek Kovács Judit megállapításaival, aki a kísérleti módszer pszichológiai kutatásokban való hasznosságáról írt. A kísérleteket nagyon gyakran olyan esetekben alkalmazzák, amikor – ahogyan azt Kovács Judit írja – elsősorban a pszichológiai folyamatok összefüggéseinek a feltárása a cél, s ezért nem a különbségek, hanem az univerzális működésmódok állnak a fókuszban. Éppen ezzel lehet azt is magyarázni, hogy a kísérleteket soha nem szokták reprezentatív mintán végezni, kísérleti kutatásokban a leggyakoribb a száznál kisebb résztvevő szám. A feltárt összefüggéseket azonban adott esetben az egész emberiségre általánosítják. Nagyon köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Goerg és Walkowitz (2010) munkájára, akik éppen a kísérleti helyzet értelmezésének kulturális különbségeiből származó viselkedéskülönbségeket kutatják, s arra a következtetésre jutnak, hogy a kísérleti eredményeket nem lehet kritikai megfontolások nélkül univerzálisnak tekinteni. Egyetértek Kovács Judit azon megállapításával, miszerint a ma zajló kísérleti kutatásoknak – többek között abból a felismerésből fakadóan, hogy nem lehet szimplán implikálni a kísérleti résztvevők intencióit a magatartásukból – gyakran része az utólagos rákérdezés a motívumokra és reprezentációkra. Én azt hangsúlyoztam, hogy a versengés kulturális összehasonlító kísérletes kutatásának a történetében ez évtizedeken keresztül nem történt meg, és a többnyire „nyugati” kutatók saját kulturális kereteik között következtettek a kísérletben résztvevők szándékaira. Ma már az utólagos kikérdezés valóban sokszor része a kísérleti kutatások protokolljának.

A negyedik, a japán és magyar összehasonlító vizsgálatot ismertető fejezet kapcsán nagyon köszönöm Kovács Juditnak azt a felvetését, illetve javaslatát, hogy a versengés rövid és hosszú időperspektívája helyett talán adekvátabb volna eredmény- és folyamatorientációról beszélni. Az eredmény-, illetve a folyamatorientáció közötti különbségtevést magam is relevánsnak tartom és számos korábbi írásomban kitértem erre. Ezeket Kovács Judit is említi opponensi véleménye 5. oldalán. Ezek alapján a magyar válaszadók inkább eredmény-, mint folyamatorientációval rendelkeznek. Valóban igaza van Kovács Juditnak, hogy elsődlegesen inkább az eredményről és a folyamatról, és ebből logikai következtetés útján lehet, másodlagosan, rövid és hosszú időperspektíváról beszélni. Tehát javaslatát még egyszer köszönöm és a jövőben elsődlegesen inkább ezt a terminológiát alkalmazom.

Kovács Judit figyelmeztet, hogy túlzó megállapítást tettem a magyar egyetemisták versengésnek tulajdonított funkcióival kapcsolatban. Teljesen igaza van abban, hogy a fejlődés és növekedés mint funkció 24%-ban volt megtalálható a válaszadók között. Azonban a fejlődés és növekedés funkció különböző fókusszal járhat együtt: az én-re vonatkozó fókusszal („én fejlődök általa”), a kiterjesztett fókusszal („egymást kölcsönösen fejlesztjük”) és a társadalomra is kiterjedő fókusszal („az én/mi fejlődésünk által a társadalom is fejlődik”). Megfogalmazásomban, amelyet Kovács Judit opponensi véleményében szó szerint idéz, azt írtam, hogy **olyan** válaszok nem léteztek lényegében a magyar egyetemisták között, amelyek az „egymást fejlesztésre” illetve a „társadalom fejlesztésre” vonatkoztak. A magyar egyetemisták **önmaguk** fejlődéséről beszéltek a versengés kapcsán, vagyis **én-re** fókuszáló válaszokat adtak 24%-ban, kiterjesztett

fókuszú válaszokat mindössze 1%-ban és a társadalomra vonatkozó válaszokat mindössze 3%-ban.

Kovács Judit azt is írja, hogy túlzásnak találja azt a megállapítást, miszerint „a kegyetlenség a magyaroknál normatív elvárás (36%), a konstruktív versengésre ösztökélő fejlődés/növekedés motívum pedig ritka (24%)...”. Kerestem a disszertáció szövegében a fenti állítást, de nem találtam ilyen megfogalmazású kijelentést. Viszont a disszertáció 190. oldalán a következőket írom: *„A magyarok esetében a versengés dominánsan mint egy ellenséges, kemény, durva, szociáldarwinista folyamat rajzolódott ki, de párhuzamosan ezzel az értelmezéssel a motiváló, az önmegismerést elősegítő, a célok eléréséhez hozzásegítő, a teljesítményt növelő vagy éppen a szórakoztató funkciója is megjelent, arra utalva, hogy ebben a társadalomban kevésbé egyértelmű, kevésbé kulturálisan kötött az, hogy milyen folyamatot is „kell” versengésen érteni, lehet destruktív/ellenséges és pragmatikus/semleges vagy akár szórakoztató módon értelmezni.”* Bízom abban, hogy ez a megfogalmazás kellően árnyalt, és elismeri mindazokat a szempontokat, amelyeket Kovács Judit fontosnak és kiemelendőnek tartott, s lényegében megerősíti, hogy egyetértünk az adatok értelmezésében.

Kovács Judit felveti, hogy az együttműködő versengés fogalma helyett a konstruktív versengés fogalma a helyénvalóbb. A doktori disszertáció így is nagyon hosszúra nyúlt. Eredeti elképzelésem szerint a megfelelő íve az lett volna, hogy az első fejezetben bemutatom a versengés és együttműködés szétválasztásának a paradigmáját, majd az ezzel kapcsolatos paradigmaváltást, majd a kulturális összehasonlító vizsgálatokban igazolt lehetséges jelenlétét a riválisok közötti együttműködésnek és konfliktusmentes kapcsolatnak, majd a disszertáció végén bemutatom azt a saját empirikus vizsgálatot, amely azt vizsgálja, hogy milyen szituatív és kapcsolati feltételek mentén alakul ki a rivális közötti együttműködés, és melyek azok a feltételek, amelyek ezt veszélyeztetik. A vizsgálat azóta megjelent a *Citizenship, Teaching, Learning* folyóirat *Cooperative Competitive Citizen* című különszámában (Fülöp & Takács, 2013). Ebben az írásban többek között tárgyalom a konstruktív és az együttműködő versengés azonosságait és különbségeit. A különbség egyrészt a versengési folyamat mintázatában, jellemzőiben és a riválisok közötti kapcsolatban van, másrészt a versengés tulajdonképpeni tartalmában. A konstruktív versengés nem kívánja meg a riválisok közötti aktív együttműködést, tehát azt, hogy adott esetben segítsék egymást, hogy nyíltan kommunikáljanak, hogy pozitív érzelmek alakuljanak ki egymással. A sport például konstruktív formája a versengésnek (pl. ha a szabályokat betartják), de ehhez a konstruktivitáshoz nincs szükség arra, hogy a vetélytársak megosszák egymással edzésterveiket, vagy együtt eddzenek azzal a céllal, hogy egymást is fejlesszék. A konstruktív versengés számos dimenzió mentén leírható, s ezek a dimenziók sokban megegyeznek az együttműködő versengést jellemző dimenziókkal. Ezek között az egyik legfontosabb a versengési folyamat implicit és explicit szabályaiban való egyetértés, s a versengő felek ennek megfelelő szabálytartó és normatív magatartása. Az együttműködő versengés a riválisok közötti, a versengés folyamata során végig, vagy részlegesen jelenlévő tényleges együttműködést jelenti. Az együttműködő versengés tehát a konstruktív versengés egy specifikus formája, amely az együttműködés szigorúbb kritériumainak is megfelel (Fülöp és Takács, 2013).

Az egydimenziós és többdimenziós versengésértelmezés tekintetében értelmezési különbség van Kovács Judit és közöttünk. Ő úgy értelmezi, hogy a versengés egy

dimenzió, az együttműködés pedig egy másik dimenzió. Én a versengés dimenziói esetében a versengési folyamatokon belül tesztek különbségeket. A többdimenziós versengésfogalom olyan dimenziók/jellemzők tekintetbe vételét jelenti, mint pl. az intenzitás, szabálytartás, riválisok közötti kapcsolat, a versengési folyamat fókusza stb. amelyekről röviden a disszertáció 45. oldalán írok, de korábbi munkáimban részletesen kifejttem (pl. Fülöp, 1992; 1995, 2001; 2004; 2009).

Csepeli György, a dolgozat ötödik fejezetével kapcsolatos megállapításaira válaszképpen a következőket szeretném elmondani. Az ötödik fejezetben egy hat országra kiterjedő asszociációs vizsgálatot ismertetek. A kutatás nem előre felállított konzorciumban készült, nem volt része közös kutatási programnak, nem kapott semmilyen nemzetközi szervezettől anyagi támogatást, tehát nem egy meglévő program, a versengés szempontjából esetleges résztvevőivel, ad hoc módon történt, hanem a résztvevőket magam, tudatosan, meghatározott dimenziók és kutatási kérdések mentén állítottam össze. Az adatok gyűjtésében és értelmezésében segítségemre lévő külföldi kollégák egymást nem is ismerik.

A kutatásban részt vevő egyes országokra vonatkozó indokokat a dolgozat 193. oldalán röviden, majd a versengés kulturális jellegzetességei és a gazdasági növekedés című alfejezetben (198-203. oldal) részletesebben (három rapid gazdasági növekedést mutató ország bevonása a kutatásba: Kína, India, Törökország), valamint három jórészt stagnáló gazdasági mutatókkal rendelkező ország (Japán, Nagy-Britannia, Magyarország) fejtem ki. Ahogyan Kovács Judit opponensi véleményében írja, az egyik elméleti kiinduló alap McClelland és Inglehart elméletei voltak, s a vizsgálatban szereplő országokat is ennek megfelelően választottam ki. A vizsgálat célja című alfejezet (211-212. oldal) ugyancsak tartalmazza azokat a további kutatási kérdéseket (pl. individualizmus – kollektívizmus mentén elkülönülő országok), amelyeknek a megválaszolásához az egyes országok részvétele a vizsgálatban indokolt volt.

Kovács Judit ennek a fejezetnek a kapcsán megállapítja, hogy az általam bemutatott kétféle asszociációs vizsgálatokat alkalmazó kutatási irányzat esetében a francia szociális reprezentációs megközelítés elméletét kevésbé mutattam be, de részletesen ismertettem az ebben a kutatási hagyományban született versengéssel kapcsolatos vizsgálatokat; ezzel szemben az amerikai asszociációs iskola esetében inkább az elméleti háttérre és kevésbé a korábbi vizsgálatok bemutatására koncentráltam. Egyetértek ezzel a megfigyeléssel, s elfogadom, hogy arányosabb lett volna, ha mindkét megközelítés esetén mind az elméleti háttér, mind a korábbi kutatási eredmények megfelelő arányban vannak jelen. A szociális reprezentáció elmélet részletesebb bemutatását azért hagytam el, mert az Magyarországon sokkal jobban ismert, pszichológusok számára egyetemi tananyag, és Magyarországon az Orosz Gábor és általam végzett vizsgálatok publikációiban részletesen ismertetésre került. Ezeket Kovács Judit is felsorolja. Ezzel szemben az AGA-vizsgálatot megalapozó szubjektív jelentésre vonatkozó elmélet Magyarországon csak nagyon kevésbé ismert. Az AGA-vizsgálat elméleti háttérének részletesebb bemutatása mellett szólt az is, hogy a bemutatott kutatást ebben a keretben, nem pedig a szociális reprezentáció elmélet keretében végeztem.

A francia szociális reprezentációs iskola elméleti háttérén végzett vizsgálatokat azért ismertettem ugyanakkor részletesen, mert azok magát a versengést vizsgálták, tehát eredményeik direkt relevanciával bírtak a disszertációban bemutatott, a versengés fogalmára vonatkozó, más módszerrel végzett vizsgálat számára. Ugyanakkor az AGA esetében azért nem mutattam be részletesen az ezzel a módszerrel végzett korábbi vizsgálatok eredményeit, mert azoknak egyike sem vonatkozott a versengésre, vagyis semmiféle direkt relevanciájuk nem volt a jelen vizsgálat szempontjából.

A vizsgálat eredményeinek kapcsán Kovács Judit egy nagyon lényeges kérdést vet fel, amelyre nem vagyok benne bizonyos, hogy annál megnyugtatóbb vagy tudományosan korrektebb választ tudok adni további vizsgálatok nélkül, mint amit a disszertációmban adtam. A kérdés az, hogy vajon a japán válaszadók miért hangsúlyozzák erősen és dominánsan a versengés fejlődést létrehozó funkcióját a nyílt kérdéses vizsgálatban, s miért nem jelenik meg a fejlődés mint asszociáció hangsúlyosabban a szubjektív jelentést feltáró AGA-vizsgálatban (a hat ország közül a harmadik legnagyobb súlyú, a magyarokénál több mint kétszeres arányban fedi le a versengés jelentését), miért nem dominálja a jelentést.

Az AGA-vizsgálat egy-egy jelenség szubjektív, a tudat által és a szociális kíváncsiság által legkevésbé „megdolgozott” jelentését tárja fel. A szubjektív jelentés és a tényleges magatartás összefüggései feltáratlanok, mint ahogy az is, hogy a tényleges magatartás létrejöttében milyen arányban vagy milyen mintázatok szerint játszik szerepet az adott jelenség kulturálisan meghatározott szubjektív jelentése, illetve az adott viselkedésre vonatkozó ugyancsak kulturálisan meghatározott normák s ezeknek a normáknak a kötöttsége vagy lazasága (Gelfand és mtsai, 2010). Egy kulturálisan erősen kötött kultúrában, mint a japán, a szubjektív jelentésadás és a tényleges viselkedés között elképzelhetően kevésbé direkt a kapcsolat, mert nagyobb szerepe lehet a társadalom (csoport, család, iskola, munkahely stb.) normatív elvárásainak, amelyekhez az egyén személyes érzéseitől valamennyire függetlenül alkalmazkodik. A nyílt kérdéses kérdőívben adott válaszok erősen tükrözhetik a társadalom normatív elvárásait, amelyek a kulturális értelemben kötött kultúrában meglehetősen egyértelműek. Annak a kérdésnek a megnyugtató megválaszolása, hogy a csoport szubjektív tudattartalma miért nélkülözi a fejlődés explicit fogalmának kiemeltebb jelenlétét, amely norma és érték bizonyítottan jelen van a japán kultúrában általában és a versengéssel kapcsolatban is, további kutatásokat igényel.

Érdekes és fontos kérdést vet fel Kovács Judit, amikor azt kérdezi, hogy ha a magyar asszociációkban hangsúlyosan jelen van a küzdelem és az erőfeszítés, ugyanakkor a makrogazdasági mutatókban ez nem mutatkozik meg, akkor ennek mi lehet a magyarázata. Valóban, a motiváció kategória tekintetében a magyarok a minden csoporthoz képest erősen kiemelkedő Kína, illetőleg a magyarokéval közel azonos India után következnek. A motiváció kategórián belül valóban a legnagyobb alkategória az erőfeszítés. Ezt azonban – megmaradva az asszociáció elemzés szintjén – kontextusba helyezi a versengés jelentéséhez kapcsolódó, a másik öt országhoz képest szignifikánsan magasabb negatív konnotáció.

Ezt a gondolatmenetet folytatva Kovács Judit felteszi a kérdést, hogy mennyiben negatívabb a magyaroknál negyedik legnagyobb súlyú asszociációként előforduló “harc” (2,88%) szó, mint a japánoknál nyolcadik leggyakrabban előforduló “csata” (1,88%) szó. Erre a válaszom egyrészt az, hogy szerintem sem negatívabb jelentésű a harc, mint a csata, mindkettőt,

egyformán – amint azt a 36. és 37. táblázat mutatja – a “Negatív érzelmek” kategóriába soroltam, azon belül mindkettőt az agresszió alkategóriába. A versengés szó szubjektív jelentésén belül a negatív érzelmek nemcsak egyedül a magyar csoportban a legnagyobb kategória (18,5%) és szignifikánsan nagyobb hányadát öleli fel a versengés szó jelentésének, mint bármely más csoportban, így a japánban is, hanem a negatív érzelmeken belül az agresszió (8,34%) és konfliktus (2,46%) tartalmú szavak a hat ország csoportjai közül a magyar csoporton belül a legmagasabbak, míg a japán csoporton belül a legalacsonyabbak (agresszió: 0,88%; konfliktus:0,93%). A magyar csoporton belül az agresszió alkategória csaknem tízszerese a Japánénak. A hat ország közül egyedül a magyar és a japán csoporton belül voltak kifejezetten a háborúra utaló szavak (magyaroknál háború, csata, tank stb.; japánoknál ugyancsak háború és csata, de ehhez társul többek között a nukleáris fegyverek és az atombomba is), ezért csak ebben a két csoportban alkottam meg a “háború” alkategóriát. A japán válaszadókénál ez az alkategória szignifikánsan nagyobb volt, mint a magyarokénál (4,16% versus 0,93%). A világon egyedül Japánra dobtak le atombombát. A japán állampolgárok számára a háborús versengés erős történelmi trauma. Ezért ezt hajlamos vagyok nem a mindennapi személyközi versengés karakterisztikumaira utaló jelentéstartalomként értelmezni, szemben a magyarok esetében az agresszió kategóriába sorolt agresszió, ellenség/ellenségeskedés, törtetés, nyomulás, tülekedés, mások eltiprása, verekedés, verre megy, halál, erőszak szavakkal, amelyek sokkal inkább a személyközi versengésre utalnak. Ugyancsak ez a helyzet a magyarok esetében a konfliktus alkategóriába tartozó szavakkal, például konfliktus, ellentét, viszály, kooperáció hiánya, hajbakapás, furkálódás, egymás ellen, megalázás, intrika, rossz viszony stb.

Kovács Judit azt is megkérdezi, hogy vajon milyen jelentéssel bír a japánok legnagyobb súlyú asszociációja az atlétikai verseny vagy undokai. Arról, hogy az undokai milyen szerepet játszik a japán iskolások életében röviden a 237. oldalon írok. Az undokai szervezett, szabályozott verseny, amelynek során mindenki a képességei és teljesítménye legjavát igyekszik adni egy olyan területen, ahol a teljesítmény világosan mérhető. Az iskolai versengésről és a felvételi “jelentéséről” szóló kutatásaimat a 2006-ban a japán iskolai versengésről szóló könyvfejezetemben (Fülöp, 2006) ismertetem részletesen. Ebből kiderül, hogy a japán középiskolások és egyetemisták, a közhiedelemmel ellentétben, kifejezetten pozitívan értékelik a versengés szerepét az iskolai környezetben, és itt is megfogalmazzák annak kölcsönös fejlődésre és fejlesztésre gyakorolt hatását.

Mind Csepeli György (ennek a fejezetnek a kapcsán), mind Örkény Antal (általában a vizsgálatokkal kapcsolatban) felveti a versengésre vonatkozó vizsgálataimnak más országokra való kiterjesztését. Csepeli György arra lenne kíváncsi, hogy a magyarok versenyfelfogása milyen egyező és különböző vonásokat mutat más nyugati társadalmakhoz képest. Örkény Antal más közép-európai országokkal kapcsolatos kutatásokat javasol. Sajnos nem áll rendelkezésemre olyan jellegű átfogó, nyugat-európai vagy közép-európai anyag, mint amilyen például a japán, de a további kutatásaim során ezt igyekszem majd pótolni. Részleges vizsgálatokkal rendelkezem angol, francia, lengyel, cseh és szlovák populáción.

A hatodik fejezet kapcsán, amely a győzelem és veszteség pszichológiájára vonatkozó kutatásokat foglalja össze, Csepeli György megállapítja, hogy a fejezet nagy hangsúlyt helyez a neuropszichológiai szakirodalomra, amely vonatkozásokat azonban a kutatás nem vizsgálja, tehát ezeknek a vizsgálatoknak az ismertetése nem lett volna szükséges. A

győzelem és vesztes pszichológiai vonatkozásaival kapcsolatban nagyon kevés nem neuropszichológiai, illetve nem neuroendokrinológiai hangsúlyú vizsgálat zajlott; valójában a győzelem és vesztes komplex érzelmi és viselkedéses megközelítését a jelen disszertációban bemutatott vizsgálatok teszik meg először. Ezért nemigen nyílt mód arra, hogy ilyen jellegű korábbi és itt releváns vizsgálatokat nagy számban bemutassak. Ugyanakkor a neurobiológiai kutatások és a genetikai kutatások nagyon komoly mértékben járulhatnak hozzá a győzelemmel és a veszteséssel való megküzdés bio-pszichoszocio-kulturális modelljének a kialakításához. A COMT gén szabályozza azoknak a neurotranszmittereknek a produkcióját, amelyek lehetővé teszik, hogy magas stresszel, megnövekedett izgalommal járó helyzetekben valaki magas szinten tudjon teljesíteni. Ilyen helyzet a versengés is. A kutatók megkülönböztetnek „harcos” és „aggódó” genetikai adottságú személyeket. A „harcos” génnel rendelkezők közelítenek a stresszel járó helyzetekhez, az „aggódó” génnel rendelkezők viszont igyekeznek kerülni azokat (Stein, Newman, Savitz & Ramesar, 2006). Lehetséges, hogy az általam a győzelemmel és veszteséssel kapcsolatos megküzdési mintázatok háttérében a jövőbeni kutatás ezeknek a géneknek a befolyásoló szerepét is meg tudja ragadni. Ezért elengedhetetlenül lényegesnek tartottam, hogy a jelenleg rendelkezésre álló neuropszichológiai kutatásokat a győzelem és vesztes kapcsán elemzően összefoglaljam, s mindezek egy későbbi modellben integrálódnak a társadalmi és kulturális hatásokkal.

A győzelemmel és a veszteséssel való megküzdéssel foglalkozó öt empirikus munkát bemutató fejezetekhez fűződően is számos megfontolása volt az opponenseknek. Kovács Judit a győzelemre adott érzelmi reakciók egyenmőségének kérdését veti fel. Meglátásom szerint magam sem állítom, hogy eredményeim ellentmondának Tracy és Matsumoto (2008) vizsgálatának és Kovács Judittal összhangban magam sem gondolom, hogy pusztán a sportolói minta magyarázná az eredményeiket. Egy korábbi kutatásom adatai egyértelműen alá is támasztják ezt. Ezeket röviden a disszertáció hatodik, a győzelem és vesztes pszichológiáját tárgyaló fejezetében mutatom be. A 298. oldalon található ábra, igaz nem egyénekre lebontva, hanem a három vizsgált csoport (magyar, japán és kanadai egyetemisták) esetében mutatja be a győzelemmel kapcsolatos érzelmeket. A magyar válaszadók magas arányban említették a győzelemmel kapcsolatosan az örömet és a boldogságot, de nagyon magas arányban kapcsoltak a győzelemhez negatív érzéseket is (szignifikánsan magasabb arányban, mint a japán vagy kanadai kortársaik). Ez önmagában még nem bizonyítaná, hogy egy meghatározott személy esetében ezek az érzések keveredhetnek, de a kvalitatív elemzés során feldolgozott válaszok egy csoportja ezt egyértelműen mutatja. Néhány idézetet bemutatok, amelyek éppen azt demonstrálják, amire Kovács Judit utal:

„Belső öröm tölt el, ugyanakkor nem érzem, hogy bármennyivel is több lennék a társaimnál, sőt ilyen esetben úgy érzem, hogy meg kell alázkodnom illetve elrejteti, hogy örülök, nehogy másokból irigységet vagy ellenszenvet váltsak ki.” (magyar egyetemista férfi)

„Megpróbálok nem beképzelt lenni rá. Amúgy belül büszkeséggel tölt el, de kifelé ezt nem szabad mutatni. „(magyar egyetemista nő)

„Én általában nem igazán tudom kezelni a győzelem teremtett helyzetet. Belül **nagyon boldog vagyok**, de kifelé sokszor nem tudom fogadni azt.” (magyar egyetemista nő)

Köszönöm Csepeli Györgynek azt a javaslatát is, amely a magyar társadalmon belül a versengés szubkulturális hasonlóságainak és különbségeinek a vizsgálatára vonatkozik. Magam is nagyon érdekesnek találtam azokat az eredményeket, amelyek a magas és alacsony tanulmányi teljesítményű iskolák tanuló között találtunk. Egy 2015-ben induló OTKA-kutatásban igyekszem ezt a kutatási vonalat is folytatni.

Kovács Judit a győzelemre és vesztesre adott reakciómintázatokat bemutató ábrákra vonatkozó megállapítása kapcsán szeretném elmondani, hogy azok a ténylegesen létező korrelációkat mutatják be, nem pedig interpretáló értelmezéseket. Ugyanakkor teljesen egyetértek Kovács Judittal abban, hogy a jövőben, egy kiterjesztett vizsgálatunkban a SEM-módszerrel is meg kell majd vizsgálnunk az újonnan gyűjtött adatokat, és tesztelnünk a modell működését egy-egy kultúrában és a kultúrák között is.

Örkény Antal egy nagyon izgalmas és átfogó feladatot jelölt ki számomra a bírálataiban, nevezetesen a szűkös erőforrásokért zajló versengés nem pszichológiai, hanem szociológiai és közgazdasági megértésének a kifejtését és elemzését a saját kutatásaimban. Ha ezt a feladatot magas színvonalon igyekszem elvégezni, akkor ahhoz a jelenleginél sokkal több ismeretre kell szert tennem a szociológia és a közgazdaságtan terén. Ugyanakkor a három diszciplína, vagyis a pszichológia, a szociológia és a közgazdaságtan megközelítésmódjainak elemző összehasonlítását nem végezte még el senki ezen a téren, és egy ilyen munka bizonyosan a versengés komplexebb megértéséhez vezethetne.

Egy másik, hasonlóan elgondolkodtató szempontot vet fel Örkény professzor, amikor azt mondja, hogy az oktatási intézményekbe járó fiatalok (középiskolások és egyetemisták) versengésre vonatkozó nézeteit par excellence versengésre szerveződő intézményi keretekben vizsgálom. Valóban, az iskolarendszer minden társadalomban több-kevésbé versenyt implicál, minél magasabb oktatási szinten kutatunk. De ha felnőtt, a munkaerőpiacon aktívan dolgozó személyt vizsgálunk, akkor vajon nem egy par excellence versengésre szerveződő intézményi keretben vizsgáljuk a jelenséget? Hiszen a piacgazdaságban a munkanélküliség és a munkaerő-piaci verseny (a korábban már említett szűkös erőforrások) hasonlóképpen adóttak, mint az oktatás magasabb szintjein. Ha sportolókat vizsgálnék, akkor ugyancsak par excellence a versengésre szerveződött intézményi háttérrel vizsgálnám őket. Ugyanakkor kérdése mégis arról győz meg engem, hogy ki kell terjeszteni a vizsgálatokat más életkori és társadalmi szerepű csoportokra is, hogy látható legyen a jelenlegi eredmények kiterjeszthetősége a társadalmi lét szélesebb köreire.

Utolsóként a disszertáció formai jellemzőire vonatkozó megállapításokra válaszolok. Oponenseim felvetették, hogy a valóban nagyon nagyszámú táblázatot miért nem helyeztem a függelékbe. Értem, hogy miért érezték úgy az opponensek, hogy a függelékbe való helyezés jobb megoldás lett volna. Én viszont éppen a sok táblázat miatt döntöttem a szövegben szerepeltetés mellett, mert úgy véltem, hogy ha az olvasónak

folyamatosan meg kell szakítania az olvasását, hogy a disszertáció végén megkeresse a megfelelő táblázatot, hogy ellenőrizni tudja a leírtak helyességét, akkor az legalább annyira fárasztó és frusztráló lehet, mint a szövegben lévő sok táblázat. A véleményekből az derült ki, hogy helytelenül döntöttem. Hálásan köszönöm opponenseimnek, hogy vállalták ezt a nehézséget, és értőn végigolvasták a táblázatokkal sűrűn benépesített szöveget.

Mind Csepeli György mind Örkény Antal említik, hogy a disszertációban vannak ismétlődések. Valóban a győzelemre és vesztesre vonatkozó vizsgálatoknál külön ismertettem a magyar gimnazistákra, a magyar egyetemistákra és a kínai gimnazistákra vonatkozó vizsgálatot és adatokat. Lévéen ugyanazzal a kérdőívvel dolgoztam, az adatok ismertetése során ugyanazokon az elemzéseken kellett végigmenjek, amelyre, ahogyan Örkény Antal írja, a pontos adatkezelés miatt szükség volt, de az olvasó számára fárasztóvá tehetik a szöveg olvasását. Köszönöm, hogy opponenseim mindezek ellenére fáradhatatlanul elolvasták ezeket a fejezeteket.

Nagyon köszönöm Örkény Antalnak azt a megállapítását, hogy a dolgozat végére az elvégzett vizsgálatok végső szintézisükben logikus értelmet kaptak és szerves struktúrává álltak össze. A disszertáció természetesen csak egy állomás, és bízom abban, hogy a jövőbeni kutatásaim hozzásegítenek ahhoz, hogy a versengés pszichológiájának még mélyebb megértése felé haladjak.

Még egyszer nagyon hálásan köszönöm opponenseimnek a rendkívül terjedelmes disszertációm értő, gondos és alapos elolvasását, mindazt az elismerést, amelyet munkámmal kapcsolatban kifejeztek, és mindazokat a munkámat segítő kritikai észrevételeiket, elmélyült szakmai párbeszédre készítő felvetéseiket és javaslataikat, amelyeket most és a jövőben is szem előtt fogok tartani, és további kutató munkám során is hasznosítani fogok.

Budapest, 2014. november 28.

Fülöp Márta

Hivatkozások

Boehnke, K., Lietz, P., Schreier, M., Wilhelm, A. (2011). Sampling: The selection of cases for culturally comparative psychological research. In: Matsumoto, D., Van de Vijver, F. (eds.) *Cross-Cultural Research Methods in Psychology*. Cambridge University Press. pp.101-129.

Davidov, E., Meuleman, B., Cieciuch, J., Schmindt, P., Billiet, J. (2014) Measurement Equivalence in Cross-National Research. *Annual Review of Sociology*, 40. 55-75.

Flere, S., & Lavrič, M. (2008). On the validity of cross-cultural social studies using student samples. *Field methods*, 20(4), 399-412.

Fülöp, M. (1999). Students' perception of the role of competition in their respective countries: Hungary, Japan, USA. In A. Ross (Ed.), *Young citizens in Europe* (pp. 195-219). London: University of North London.

Fülöp, M. (2001). Teachers' perception of the role of competition in their respective countries: Hungary, Japan and USA. *Children's Social and Economic Understanding*, 4(3), 142-159.

Fülöp, M. (1992). Cognitive concepts on competition. *International Journal of Psychology*, 27(3-4), 316.

Fülöp, M. (1992). Teacher's concepts on competition. *Didaktisk Tydskrift*, 9, 46-57.

Fülöp, M. (1993). Pedagógusok nézetei a rivalizációról. *Új Pedagógiai Szemle*, 7-8, 74-86.

Fülöp, M. (1995). *A versengésre vonatkozó tudományos és implicit elméletek* (pp. 1-315). (Kandidátusi disszertáció, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest).

Fülöp, M. (2001). A versengés szerepe. *Új Pedagógiai Szemle*, 3-17.

Fülöp, M. (2004). Competition as a culturally constructed concept. In C. Baillie, E. Dunn, & Y. Zheng (Eds.), *Travelling facts. The social construction, distribution, and accumulation of knowledge* (pp. 124-148). Frankfurt/New York, NY: Campus.

Fülöp, M., Roland-Levy, C., & Berkics, M. (2004). Economic competition perceived by French and Hungarian adolescents. In A. Ross, (Ed.), *The experience of citizenship* (pp. 325-331). London: London Metropolitan University.

Fülöp, M (2006). Versengés a japán iskolában. In. Győri János. *Az oktatás világa Kelet és Délkelet-Ázsiában: Japán és Szingapúr*. Gondolat Könyvkiadó: Budapest. 333-364

Fülöp, M. (2009a). Happy and unhappy competitors. What makes the difference? *Psychological Topics*, 18(2), 345-367.

Hawley, P. H. (1999). The ontogenesis of social dominance: A strategy-based evolutionary perspective. *Developmental Review*, 19, 97-132.

Heine, S.J. (2012). *Cultural Psychology*. New York : W.W. Norton.

Minkov, M., Hofstede, G. (2013). *Cross-Cultural Analysis – The science and art of comparing the world's modern societies and their cultures*. Thousand Oaks: Sage.

Straus, M.A. (2009). The National context effect: an empirical test of the validity of cross-national research using unrepresentative samples. *Cross-Cultural Research* 43(3): 183–205.

Stein, D.J., Newman, T.K., Savitz, J., & Ramesar, R. (2006). Warriors versus Worriers: The Role of COMT Gene Variants. *CNS Spectrums*. 11(10),745-748.